

ДР. ОСИП НАЗАРУК

До Історії Революційного Часу на Україні

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, ЇХ СОЮЗИ І ТЕОРІЇ.

50 п.

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

ВІННІПЕГ, МАН.
1924.

ДО ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ЧАСУ НА УКРАЇНІ.

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, ЇХ СОЮЗИ

I ТЕОРІЇ.

„Історія тому нікого не вчить, що її дуже запізно дають людям.”

М. Драгоманов.

Якби так гнівливий Єгова розсердився на Європу й засипав її горячим попелом і сіркою (справедливі люде нехай не тратять надії, що се нарешті станеться в якійсь формі) і якби так по двох-трох тисячеліттях американські енка відкопали ту нещасливу Європу і взялися студіювати її, — то я ручу їм, що скорше відтворять картину всіх політичних партій численних італійських держав і державок за „чінквечента”, або 30 польських партій з 90 їх відтінками, чим партій українських. Не помоглоб їм навіть те, якби при допомозі удосконаленої науки зуміли оживити українських партійних провідників і пробували їх розпитати про політичні відносини. Бо ті провідники звичайно не мають ніяких записок і навіть про найважливіші дати й події своїх партій не багато певного уміють сказати. А потреби оповістити бодай в одній статті хочби коротеньку історію своїх партій — прямо не відчують. Се свідчить про те, що загал українських діячів не дійшов ще в своїм духовім розвитку там, де Європа стояла в 15—16 століттю, а Греки й Жида перед двома тисячами літ...

Без знання бодай важніших осіб і фактів з найновіщої історії українських політичних партій годі з'орієнтуватися в їх калейдоскопі. Спробую отож переважно на основі викликаних мною розмов з провідниками партій і на основі власних помічень поінформувати свою суспільність про наші партії. Підчеркую, що хоч я все цікавився всіма проявами політичного розвитку свого народу — не маю повного

знання в тім напрямі, і буду задоволений, колиб мої твердження спонукали тих, що ліпше се знають, докладніше поінформувати нашу суспільність.

Перший раз можна було докладнійше переглянути українські політичні партії щойно в марті 1920 р. і то на еміграції, бо передтим вони не мали змоги довший час разом з собою побути і попрацювати. В Центральній Раді засідали тільки наддніпрянські партії. В Трудовім Конгресі в Києві вправді взяли участь також галицькі партії, але тревало се дуже короткий час. В „Українській Національній Раді” у Камянці галицькі партії також були заступлені. Але та Рада не могла успішно працювати, бо скоро Камянець опинився під польською окупацією. Щойно коли четвертий раз зішлися галицькі й наддніпрянські партії у Відні, на свободі й без страху, що ось-ось треба втікати, можна їм було разом придивитися.

Четвертий раз зішлися ті партії під фірмою „Українського Національно-державного Союзу”. Той „Союз” як організація утворена на еміграції, мав остільки значіння, оскільки ділав у тіснім порозумінню з українськими політичними силами в краю. Треба признати, що він се розумів і навіязував з „Українською Національною Радою”, утвореною в Камянці в другій половині листопаду 1919 р. з трох груп політично-суспільних, а саме:

I. З наддніпрянських політичних партій: 1) Соціалістів-революціонерів, 2) соціалістів-федералістів, 3) самостійників, 4) хліборобів-демократів, 5) демократів, 6) трудовиків.

II. З наддністрянських політичних партій: 1) Трудової партії (давніша націонал-демократична), 2) радикальної, 3) соціал-демократичної.

III. З культурно-національних, економічних, наукових та професійних організацій і представників самоврядування*).

Склад сього представництва дібраний був досить разумно, бо приняло воно третю групу, яка з природи річи мусить звертати увагу цілого представництва на практичні питання. Ухвала, яка запала в тій Українській Національній Раді по 4-дневних нарадах, була така:

Розглянувши на своєму повному засіданню 8 — 11 лютого 1920 року дотеперішню діяльність Директорії і її правительства, розслідувавши причини сучасної державної катастрофи У. Нар. Реп. і способи ратування української державности від повного розвалу і загину, заявляє Українська Нац. Рада:

1. За найважнішу причину сучасного катастрофічного положення української державности вважає дотеперішню політику і тактику Директорії та її правительства, що не могли параліжувати шкідливої діяльно-

*) гл. „Політична платформа Української Національної Ради в Камянці в 18 ч. „Українського Прапора” з 6 марта 1920”. — Маю вражіння, що група I, перечислена там баламутно й неповно. Група III. за мало ясно определена.

сти Директорії і особистої політики її членів а також тих громадських кол, які своєю тактикою ґрунтували працю правительства, сприяючи розвитку реакції на Україні.

2. Директорію в особі Голови її, від хвилі катастрофи 16 листопада 1919. року і формального уступлення з її складу двох членів та виїзду їх за кордон до моменту скликання народного представництва, вважає тільки за тимчасовий орган репрезентації.

3. Супроти того Директорія, в особі Голови Директорії, не має права видавати яких небудь основних законів, з окрема про організацію верховної влади, ані затягання тривалих зобов'язань іменем У. Н. Р. супроти чужих держав та накладання тривалих тягарів на горожан У. Н. Р.

4. З огляду на те, що дальше тривання теперішньої верховної влади У. Н. Р. недопустиме, а Директорія в особі голови Директорії не може утворити і організувати нову верховну владу, вкінці, з огляду на пекучу потребу парламентарного устрою на Україні, Національна Рада висловлює категоричне бажання, аби в найкоротшому часі, на протязі трох тижнів з дня установаження державного центру і увільнення якої будь території, але не пізнійше 1 травня 1920. р. було скликане народне представництво, яке має вирішити питання про верховну владу У. Н. Р. і кабінет.

5. Голова Директорії і його правительство мають передати в руки вище згаданого тимчасового законодавчого тіла в дні його зібрання всі виконувані ним до того часу свої функції.

В місті, яке знаходилося тоді під польською окупацією, годі було виразніше й сильніше ствердити те, що стверджує ся ухвала, а саме: повне банкруцтво тих, які знайшлися на ласкавім хлібі Варшави (часом сей хліб одержують вони в звичайній тюрмі). З другого знов боку Українська Національна Рада числилася з тим, що хтось же мусить репрезентувати сю українську територію, якої не заняла українська радянська республіка й тому признала умираючій Директорії наче право репрезентації в особі її голови (а тоді й одинокого „члена“) Петлюри, визнаючи йому zarazом день останньої політичної смерти: 1 день травня (мая) 1920 р. Не без козира мабуть визначено якраз сей день робітничого свята як день смерти влади, яка розпочала своє життя під гаслом боротьби за долю селянства й робітництва а скінчила сю боротьбу під омофором Варшави, де при всім шумі польських „лівих“ груп і т. зв. демократії в дійсности рішаючий голос мали польські поміщики-плянатори, їх бюрократичні прислужники й політична ідеологія сих прислужників, олицетворена в найбільше шовіністичній вшехпольській струї.

По моїм інформаціям дві перші (чисто політичні групи) Української Національної Ради на території Соборної України (не треба казати: в Кам'янці, бо за той час вона могла вже перенестися до Могилева або деінде) склалися тоді з таких груп:

I. Праві:

1. Українські хлібороби-демократи. Се партія земельних власників „буржуазна“ й нерепубліканська. Основа була за часів гетьмана. До провідників її належали інж. Шемет і відомий історик Ліпінський, автор знаменитих праць, бувший посол У.Н.Р. у Відні.

2. Українська народня партія. Вона основана в літі 1919 року. На чолі її стоїть Богун. Погляди його відомі з публікацій в органі галицького правительства „Республіці” і з окремої публікації, виданої в Кам'янці в осени 1919 р.*).

3. Народня республіканська партія. На чолі її стояв інж. Медвецький, геодезист-академик високої освіти. До провідників її належали ще ветер. лікар Врогновський-Сивошанка та відомий публіцист і літературний критик Олександр Ковалевський. З Галичан коротко був у ній Біберович (брат будапештського, опісля берлінського, посла). Час оснування сеї партії мені невідомий.

[Думка про заснування української народньої республіканської партії виникла ще в січні місяці 1918 р. з ініціативи п. Алекс. Ковалевського. Підчас обстрілу Києва червоними військами Муравйова відбувалися засідання ініціативної групи, що обговорювала програм партії. Евакуація Києва припинила підготовчу роботу, бо члени ініціативної групи майже „ін корпоре” вступили в склад українського війська. Період кабінету В. Голубовича захопив всіх членів організаційною державною роботою, а переворот і гетьманщина — поставили їх перед необхідністю підтримувати ту єдину національну позицію, що витворена була в Укр. Нац. Союзі. Лише переворот Директорії й ті грізні перспективи, що повстали перед українською нацією, спонукали ініціативну групу знов відновити свою працю. 20-го грудня 1918 року була скликана в Києві конференція ініціативної групи й представників з місць, яка ухвалила програм партії (опубліковано окремою брошурою) й обібрала Центральний Комітет в складі: др. К. Врогновського-Сивошанки, інженіра-електрика В. Галушки, літер. критика А. Ковалевського, директора вид. „Час”, д-ра В. Короліва, педагога Д. Курила, дир. вид. „Час”, Петрушевського (розстріляно большевиками), інженіра комунікацій, бувшого міністра шляхів, П. Пилипчука й економіста В. Фльоринського. В дальнішому на підставі „Статуту” кооптовано в склад Центр. Комітету: агронома Є. Архипенка, академіка-юриста В. Буйницького й академіка-геодезиста, генер. М. Медвицького. Партія розвинула сильну агітаційну діяльність на Правобережній Україні, де мала сильні організації в Винниці, Рівному, Луцькому, Кам'янці, Одесі й инш. Принципальні засади партії уґрунтовані в статтях п. Алекс. Ковалевського, інтерв'ю К. Врогновського-Сивошанки й п.

*) Знамениту характеристику Богуну й інших діячів Великої України знайде будучий історик в одинокій досі синтетичній праці про українських партійних ідеологів п. в. „Українська ідеологія революційної доби” Бурнатовича, виданій у Відні. На мою думку наш зрештою бистрий критик, котрий пише під криптонімом В. О., скритикував сю працю в ЛНВ. рішучо за гостро й неслухно.

Є. Архипенка, а також в резолюціях Центрального Комітету, що в свій час опубліковувалися по всіх українських часописах. Партія, починаючи з Кієва й майже до останнього дня катастрофи, провадила уперту боротьбу з системою Директорії. Лише за часи денікінівської навали партія устами п. В. Фльоринського обіцяла примінити опозиційне становище й підтримувати правительство п. Мазепи. По своїй програмі укр. народньо-республік. партія являється партією центра. На Україні її скорочено прозивають партією ен-ерів].

(Сі уваги, зазначені гострими скобками [] напечатані редакцією віденської „Воли“, де поміщена була моя стаття про українські партії в двох числах тому I., ст. 571—574 і 611—616*). Автором сих уваг про укр. народно-республіканську партію був, мабуть, Алекс. Ковалевський, який тоді був співробітником „Воли“. Його висказ: „Партія розвинула **сильну** агітаційну діяльність на Правобережній Україні, де мала **сильні** організації в Винниці, Рівному, Луцьку, Кам'янці, Одесі й ин. — видається мені більше агітаційним зворотом. Бо там ні одна з українських партій не мала „сильних“ організацій**), отож не могла їх мати й одна з найслабших партій, якою була н. р. Та все таки сеї примітки годі пропустити, бо в ній подано ряд імен, що бутучим дослідникам може допомогти по нитках дійти до клубків політичних думок. Ті „клубки“ були дуже численні й сильно замотані, а передовсім неясні вже що до самої потреби існування бодай половини тих „клубків“. Тому якраз кожда замітка з іменами й фактами може колись придатися для студії над тим ферментуючим хаосом).

II. Центр.

4. Українські соціалісти-федералісти. Се одна з найстарших українських партій над Дніпром. Вона розпоряджала найбільшим числом освіченої інтелігенції. Між її провідниками були люди з чималим політичним виробленням, хоч і не на найчільніших місцях. Се була партія української інтелігенції. В її рядах переважна скількість університетських професорів, учених, економістів і т. п. На чолі її стояв відомий український публіцист, автор Історії Української Літератури Сергій Єфремов. Партія ся витворилася з т. зв. радикальної групи Грінченка й уконституовалася в 1904 р. Але традиціями сягає значно давніше. Про те, в яким відношенню була ся партія до славного „ТУПа“, можна довідатися з дуже цікавих споминів Дмитра Дорошенка (що був генерал-губернатором Галичини й Буковини під

*) Гл. „Воля“, 1920. Том I., ч. 13 ст. 615—616.

**) Гл. І. Мазепи: „Большевизм і окупація України“, Львів-Київ, 1922. Ст. 69—70 і ин.

російською окупацією за часів Керенського). Книжка ся щойно наспіла з Європи до Канади*).

5) Українські соціалісти — самостійники. Друга назва сеї партії була: УНП. „Українська Народня Партія” (не мішати з Богунівською! Між ними був спір ізза назви). Вона зложена була з шістьох груп: I. Укр. соц. самостійники; II. УНП (1901); III. Національні соціалісти; IV. Соціалістично-конфедералісти або революційні незалежні соціалісти (група Маєвського); V. Національні революціонери; VI. Самостійники демократи (група покрою проф. Тимченка; тут примикали всякі безпартійні). До провідників її належали Олександр Макаренко (не мішати з членом Директорії А. Макаренком, безпартійним!) і М. Кревецький, бувший міністр фінансів при Директорії, що довгі літа був високим урядовцем міністерства фінансів за царату (не мішати його з Галичанином істориком Ів. Кревецьким). З Галичан належав до сеї партії гімн. учитель і публіцист Володимир Калинович, бувший редактор київської „України” (не мішати з Іваном Калиновичем з Борислава, бібліографом, бувшим соціалдемократом, опісля большевиком, тепер безпартійним). До партії самостійників належало багато військових. Вона при відповідних обставинах могла була відіграти на Великій Україні ролю подібну до ролі укр. нац. демократії в Галичині, якби була випрацювала націоналістичну теорію.

6. Селянська соціалістична партія. Се група бувших правих соціалістів-революціонерів, які на весну 1919 року уконституювалися в Рівнім як окрема партія. На чолі їх станув тоді бувший голова національної републиканської партії, Архипенко, міністр земельних справ у кабінеті Остапенка (не мішати його з відомим артистом).

7. Галицька трудова партія (бувші націонал-демократи). До її провідників належали: др. Кость Левицький, диктатор др. Е. Петрушевич, др. Євген Левицький, др. Льонгин Цегельський і інші. Теоретиком її можна уважати Вячеслава Будзиновського, вельми інтересного політичного письменника, який визначається великою оригінальністю й темпераментом. Його політичні писання, як на примір „Хлопська Політика” моглиб дуже причинитися до виховання селянської маси на Великій Україні, — якби були там поширені. Партія ся — продукт польського гнету в Галичині. Тільки сим можна вяснити, чому вона об'єднала там різні слої українського населення, почавши від духовенства, скінчивши на значній частині робітництва по містах.

8. На лівім крилі центра стояла українська радикальна партія (галицька), найстарша з українських партій взагалі.

(*) Дмитро Дорошенко: „Мої спомини про недавнє-минуле 1914—1918. Львів, 1923. Вид. „Червона Калина.” Гл. ст. 20 і дальші, ст. 76 і дальші.

Се партія селянська, з програмою соціялістичною. До провідників її належали тоді др. Северин Данилович, найстарший з живучих теоретиків партії, тепер польонофіл, др. Лев Бачинський, др. Іван Макух. Належав і др. Кирило Трильовський, який із весною 1919 р. утворив власну партію „Селянсько-радикальну”. Партія радикальна виховала в Галичині майже всіх визначніших політичних публіцистів, які літами держали в руках також націонал-демократичну пресу, працюючи в ній задля шматка хліба. Будзиновський, Е. Левицький, В. Охримович, опісля визначні націонал-демократи, се також бувші радикали. В народі вкорінилася ся партія особливо основою „Січей” (головно заходами Трильовського). До радикальної партії належали пок. М. Павлик, др. Іван Франко (через більший час своєї політичної діяльності), Лесь Мартович і славний письменник В. Стефаник. На Буковині радикали значно слабші, чим в Галичині. До тамошних провідників радикальної партії належав черновецький адвокат др. Теодот Галіп (старший брат відомого дипломата), чоловік великих здібностей і великої освіти.

III. Ліві.

9. Соціялісти-революціонери. Се була найбільша з українських наддніпрянських партій, яка властиво щойно в часи революції почала сильно українізуватися. Звязки з селом мала вона ще з давніших часів, за царату. В Центральній Раді мала вона перевагу. За головного провідника її треба уважати проф. М. Грушевського, хоч він приступив до неї пізно й — дивним дивом — мимо своєї великої енергії не взяв участі в приміненню російської теорії сеї партії до українських обставин. Про те, як і коли проф. Грушевський вступив до партії с.-р., є надзвичайно цікава замітка в „Споминах” Д. Дорошенка на ст. 75-76.

Головні події внутрішньої диференції сеї партії були такі:

Вже при Центральній Раді виділилися з неї т. зв. конфедералісти (під проводом лікаря Маєвського), які в той спосіб протестували проти напрямку більшості тої партії, що був тоді федералістичний. Опісля закроїлося ліве крило с.-р. під проводом Полозова. При гетьмані зарисувалася виразно центральна течія (Микита Шаповал, міністр земельних справ за Директорії, Григоріїв, Янко, Щадилів, Лизанівський; останній Галичанин, родом з Золочівщини, людина дуже рухлива). Тоді появилось й право крило під проводом Алекс. Мицюка (не мішати з самотійником Мацюком), міністра внутрішніх справ за Директорії. Між лівими с.-р. стали провідниками Михайличенко й Чечіль, опісля Щадилів і Янко, опустивши центр. Янко був головою „Селянської Спільки”, великої організації, яку почали ши-

рити й у Галичині (М. Балицький, бувший секретар української радикальної партії (не мішати його з Балицьким, секретарем „Просвіти”) і и.). При Директорії праві с.-р. злилися з центром, а ліві знов поділилися на лівих с.-р. і „боротьбістів”. Останні потягли до комуністів, де опинився і Янко та мабуть більшість Центрального Комітету партії. В кам'янецькій періоді досить Галичан почало признаватися до с.-р., а головна управа радикальної партії вступила з ними в тісний контакт, котрий триває і до сьогодні. Тепер важко з'орієнтуватися в дальшій розвитку партії с.-р. та її груп.

10. Соціал-демократи: А). Західньої України: а) галицькі. Се найменша з галицьких партій і в народі найслабша, хоч має досить інтелігенції в своїх рядах. Причина її слабости: недостача українського пролетаріату в Галичині. Головні провідники її Микола Ганкевич і Семен Вітик (тепер большевик), з молодших В. Левинський, Лев Ганкевич і др. Вол. Старосольський*) Ся партія навіть у Львові й Бориславі не мала більших організацій робітництва за собою. б) буковинські. Вони ще слабші чим галицькі. Провідник їх народний учитель Безпалко, здається Галичанин з походження, без вищої освіти, відіграв значну роль на Великій Україні (гл. мої спомини „Рік на Великій Україні”).

Б). Наддніпрянські с.-д. (Вони під впливом А. Лівицького й Безпалка, які вернули з Варшави в Кам'янець, виступили з У. Н. Ради, бо вона поставилася в опозицію до Петлюри. Значить — мусіли передтим бути в тій Раді й остільки недокладне згадане вище донесення „Укр. Прапор”). Між наддніпрянськими с.-д. можна було при гетьмані відрізнити 4 групи.

I. Група Винниченка, притягана його особистістю.

II. Група Порша, доброго бесідника (який тепер у большевиків).

III. Група Валентина Садовського (першого українського міністра юстиції).

IV. Група Одеситів з такими провідниками як доцент Сліпченко, юрист Хвіст, Галичанин Омелян Темницький (не мішати з Володимиром Темницьким, пізнішим міністром заграничних справ, який ніколи не відзначався інтензивною працею). Група Одеситів, з якою я мав нагоду зустрітися ще за часів австрійської окупації, була дуже гарна й солідна, хоч невелика, і мала вироблене почуття для української державности (там і с.-р. були подібні, з провідників їх памятаю доброго працівника Роцахівського).

*) За найцінніші письменничі праці людей сеї партії уважаю Ю. Бачинського „Українська Еміграція”, том I. і В. Старосольського „Теорія Нації”, вид. Соціологічного Інститута.

При Директорії з с.-д. виділилися „незалежники”. Се була дуже ліва течія під проводом б. міністра внутрішніх справ Ткаченка (покійного вже). Вона опинилася в комуністичнім таборі. В тім таборі опинилася була на якийсь час і група Винниченка, яка потім у Відні видавала комуністичний орган „Нову Добу”. Інші групи розбиті так, що сьогодні досить трудно говорити про с.-д. як партію.

В трьох останніх партіях: с.-д., с.-р. і радикальній (обох її групах) начався був рух в напрямі до комунізму. З більшої радикальної групи офіційно перейшов до комуністів М. Балицький, бувший редактор „Народа” (станиславівського, якого не треба мішати з давнім львівським „Народом”, що теж був органом радикальної партії, але не був щоденником). Крім М. Балицького, здається й Ростислав Заклинський, теж бувший співробітник „Народа”. Сей рух помітний і між галицькими с.-д. З них перейшли до комуністів Сіак і ще кількох, менше голосних*).

На загаль лівий сектор Української Національної Ради становив около 30%, хоч по моїм відомостям не мав у президії нікого. Мені відомі були тільки такі члени президії: Михайло Корчинський (від с.-ф.). Се високо освічений і тактовний чоловік, б. державний секретар при Директорії, по фаху юрист, був присяжним повіреним у Петрограді. Походить з Поділля, зі священничої сім’ї. Від самотійників Липа, чоловік старший і старший діяч. Від галицьких н.-д. (трудовиків) др. Стефан Баран, адвокат, робучий чоловік.

Отся Українська Національна Рада зовсім не була перша організація українських політичних партій, що стояли на платформі української державности. Вона була переємницею „Союза Української Державности”, оснований в Кам’янці в липні 1919 р. без участі лівих і без участі галицьких партій (від радикалів м. и. брав і я участь в де-

*) Цікаво, що ні один Галичанин, ні Буковинець не вибився між большевиками енергією. Се підтверджувалоб погляд Масарика, що большевизм се спеціально російська поява зі спеціальною атмосферою в якій їм важко було розвинути свою енергію. Я особисто знаю випадки, що по розвалі галицької армії пішли на службу до большевиків деякі високо освічені й дуже чесні та робучі Галичане, котрі широко хотіли працювати при них, але довго не видержали. Я говорив опісля з деякими з них. Але вони не могли мені докладно пояснити ні причин свого відходу, ні того, чому вони там не розвинули ширшої діяльності. Мабуть будуть се причини чисто психологічного, не політичного характеру. На всякий випадок се поява дуже інтересна для студій і науки. Ширші висновки на сю тему можна буде зробити аж тоді, коли появиться більша скількість особистих споминів Галичан, котрі там працювали. До сеї пори появилася тільки один том споминів молодого Галичанина, що працював між большевиками (його псевдонім Ірчан). Се взагалі одині спомини українського большевика — за всі роки революції. Вони на ст. 155-7 доторкають порушену тут тему. Спомини ці написані цікаво й плястично. Шкода, що заголовок („Трагедія першого травня”) за вузький для змісту й відноситься властиво тільки до одної частини споминів та й то не до найціннішої.

яких нарадах того „Союзу“, але кінець кінців радикальна партія не вступила в його склад, бо якраз тоді почала входити в порозуміння з с.-р.). На чолі сего Союзу стояв також Корчинський.

Але й сей „союз“ не був перший. Ще в половині мая 1918, скликали самостійники під проводом Олександра Макаренка й лікаря Луценка (з Одеси) праві*) соціялістичні партії (ліві на запрошення не прийшли). Було се в товаристві „Батьківщина“. Цілю сходили було, зажадати від гетьмана національних міністерств. Дня 22 мая 1918 подали сі праві партії відповідне меморандум гетьманови Скоропадському, який до двох днів прирік дати відповідь, але не дав. Пишу се на основі устних інформацій О. Макаренка, який уже тоді говорив гетьманови, що коли він не переведе націоналізації міністерств, то „українські партії матимуть розв'язані руки“ і „приймуть відповідні міри“, на що відповів гетьманський міністр внутрішніх справ Ігор Кістяківський: „А ми приймемо свої міри“. Відношення українських партій до гетьмана і гетьмана до них для мене досі неясне мимо того, що до історії української революції оповіщені вже й великі праці, як тритомова праця В. Винниченка п. з. „Відродження Нації“ (Відень, 1920) і чотири томова праця П. Христюка п. з. „Українська Революція“ (Відень, 1921). З оповіщених друком менших праць, ще найбільше світла кидає на се загадкове питання праця Д. Дорошенка п. з. „Замітки до історії 1918 року на Україні**). В тих замітках пише Дорошенко, що Ніковський (редактор „Ради“) з обуренням відкинув пропозицію, вступити до кабінету міністрів за гетьмана, що відмовився також Ол. Лотоцький і К. Мацієвич (всі вони були потім на службі за влади Петлюри). З того виходилоб, що не тільки оден Мартос мав такий погляд: „Коли нема такої України, якої хоче моя партія, то я не хочу ніякої України“. Далше в тій праці пише Дорошенко, що в кабінеті гетьмана були справдішні Українці, які від давна працювали для українства, та доказує се їх життєписами. А все таки в оточенню гетьмана російщина переважала і супроти того його становище було для Українців неясне, а для Галичан, вихованих у національній дусі, цілком незрозуміле.

Я інформувався у наддніпрянських провідників про те, що було властиво причиною такого становища гетьмана. Багато з них не могло мені на се питання дати ніякої відповіді. А провідник хліборобів-демократів інж. Шемет відповів так: „Владу захоплюють ті, що роблять переворот.

*) До сего Союзу належали ще київські „трудовики“ під проводом адвоката Крижанівського.

**) Гл. „Хліборобська Україна“, збірник V—VI, ст. 75—104. Відень, 1921. Видання „Українського Союзу Хліборобів Державників“.

Гетьманський переворот робили (розуміється при допомозі Німців — вставка мол — О. Н.) Росіяне та зросійщені Українці без національної свідомости. Се був чисто клясовий переворот і такаж влада прийшла”.

Сей факт потребує ще вияснення так з боку провідників українських національних партій, як особливо з боку тих, що робили переворот. А вияснення потребує він тому, бо годі заперечити, що в гетьманській політиці були сильні противенства: з одного боку русифікаторські затії, з другого дбання о розвиток української національної культури. Гетьман оснував український університет і т. д. Се тільки на перший погляд виглядає на чисто культурну річ. В дійсности потягає воно за собою також глибокі політичні наслідки. Такий бодай погляд має загал Галичан, який не конче добрим оком дивився і досі дивиться на повстання проти гетьмана (гл. статті історика І. Кривецького).

Може се вияснення знайдеться в мемуарах самого гетьмана, які вже печатаються*).

Фактом є, що не тільки загал Галичан, але й партія с. ф., що весь час стояла в острій опозиції до гетьмана, була противна повстанню і не взяла в нім участі. Провідники її мають обовязок вияснити причини сего, а досі мовчать; хочби статті пописали!

Згадані вище заходи в цілі утворення при гетьмані національних міністерств були спонукою до оснування „Національного Союзу”, до якого по кількох тижнях приступили також с. д. і с. р. і який в листопаді 1918 р. з’організував повстання проти гетьмана. До сего союзу пристали також фахові організації (нпр. залізничники), земства й міста (котрі, не знаю). Невідомо мені також нічо про обовязки поодиноких членів „Союзу”, про його фінанси, звязки і т. д. Все се повинні публиці з’ясувати учасники тих подій.

Першим головою сего „Союзу” був редактор „Ради” с. ф. Ніковський, опісля с. д. Винниченко.

Другий такий „Союз” оснований був на території тодішньої австрійської окупації — з місцем осідку в Одесі. Сей „Союз” мав свій статут, але який, не знаю. Звязки між обома союзами були одначе слабкі й неправильні.

Та і сей „Союз” не був першим. Таким являється т. зв. „СУП” (Союз Українських Партій), оснований в Києві с. ф.-ами для переговорів з Німцями. Коли імя його „СУП” давало привід до різних дотепів, змінили його назву на „ЦУП” (Централа Українських Партій). Союз сей існував мабуть зараз по гетьманським перевороті. Коли переговори

*) Частина їх уже випечатана в „Хліборобській Україні”, збірник VII—VIII, ст. 3—40. Редакція „Хліборобської України” заповідає там, що спомини гетьмана вийдуть в цілости окремою книжкою.

з Німцями не довели до нічого, розв'язано його.

Українська публіка так мало поінформована про свої політичні партії, що вони повинні як найскорше видати відповідні публікації про свої платформи й головню про свою історію, свої видання і, що особливо важне, бодай короткі житєписі своїх провідників. Се одинокий шлях, яким можна широкий загаль заінтересувати політичним розвитком нашим і дати йому згодом політичне виховання, та наші партії випровадити з кружковости й конспіраційного сутінку на ясне світло дня. Тільки таким чином можуть вони розвинути ся в європейські партії й одержати широку основу в публичній опінії та в масах простого народа.

Ніякий більший рух чи релігійний, чи політичний, чи національний не витворив ся досі без відповідної літератури особливо біографічної, яка у нас якраз найслабше заступлена. Без таких „житій святих“ немислимий був би такий сильний пропагандистичний рух старого християнства. А у нас ніхто не думає не то про житєписі поодиноких діячів, але нема навіть ні одного видання протоколів партійних зїздів! Річ ясна, що се головна причина недостачі трєвалої політичної лінії у 90% наших політичних діячів: ні вони, ні публіка не мають перед очима картини своєї дотеперішньої діяльности і тому так скачуть. Нема політичної традиції. А її не витворить сам вплив часу, тільки література, в якій будуть унагляднені бодай головні етапи розвитку поодиноких партій, їх груп і людей. Голоси преси про се — річ зникаюча. Бо хто у нас зберігає пресу? Хто складає її в річники? Хто її читає по впливі тижня або дрох?

Коли не підемо сим шляхом, яким ідуть всі європейські народи та взагалі всякі рухи — почавши від релігійних, скінчивши на політичних, то вічно матимемо тільки якісь групки з шумними назвами, з невідомими загаломи провідниками, без трівкої традиції, — групки про які все буде можна сумніватися, чи се клюби, чи просто спілки акул для вимушування субвенцій від держави. Такі партії ніколи не матимуть облича правдивих партій, члени яких почуваяться до обовязку поносити також матеріяльні жертви для партії, а не тільки жити з партії, яка знов живе з держави.

При Директорії деякі українські партії пібрали від держави великі субвенції. Але й вони не спромогли ся бодай на видання своєї власної історії, з описом своїх організацій, видань, з біографіями своїх діячів, зі звідомленнями пресовими, касовими і т. д. Справдішне політичне життя вимагає прилюдної явности! А тої явности нема.

Крім відношення українських партій до уряду гетьма-

на вимагає ще основного вияснення історія побуту Німців на Великій Україні. Досі невідомо докладно, чи й оскільки Німці не допускали до створення більшої української армії. Ходять про се різні легенди, таксамо як про те, що проф. М. Грушевський мав „з доктринерства” не допускати до творення української армії: „Нам, мовляв, не треба мілітаризму, маси нас оборонять”. Оповідань на сю тему чув я дуже багато, але за їх правдивість не можу ручити. Згадую про них тільки на те, щоби Вп. професора спонукати прилюдно вияснити сю справу в особистих споминах.

Вагалі спомини проф. М. Грушевського як голови Центральної Ради, представлялиб надзвичайно великий інтерес і перворядну вартість. Та не тільки оден проф. Грушевський спізнився з виданням своїх споминів! Дуже цікаві спомини мігби написати нпр. Микола Залізняк (перебуває тепер у Злучених Державах Північної Америки), чоловік, що має практичний змисл і бачив багато людей і справ. Особливо інтересні булиб його замітки про партію с.-р., під фірмою котрої видав він коло 10 книжок, але вкінці розсварився з нею, чи вона з ним. До найцікавійших належалиб очевидно спомини В. Липинського і С. Крилача, особливо в справі реасиміляції спольонізованих колись родів української шляхти. Такі спомини малиб і велике практичне значіння для української нації в тім, чого їй найбільше бракує. Бо якби в них були подані особисто підмічені факти про те, що найбільше впливало на них при повертанню до української нації, то се моглоб опісля викликати новий систем поведення супроти відчужених родів, які після примінення такого систему скоро й масово верталиб до української нації. А як дуже нам треба людей з культурою традиції, про се шкода й розводитися. Без таких людей при роботі ми ще довго будемо хромати і в культурі і в державнім будівництві. Таксамо цінні булиб спомини про реасиміляцію змосковщених родів. У Німців, Англійців і Французів не тільки всі визначнійші діячі, почавши від бувшого цісаря Вільгельма, Гінденбурга, Людендорфа, Лойда Джорджа, але навіть звичайні чотарі, котрі були в полонах, пописали й повидавали масу великих книг споминів. І ті нарсди мати-муть з чого вчитися на будуче. А у нас — пальців одної руки за багато, щоби порахувати значнійші спомини. І як опісля зможуть історики вияснити різні спірні питання, коли не можемо їх пояснити собі навіть ми, наочні свідки й учасники великих подій! А не можемо тому, бо нема основи до пояснення, нема особистих споминів. Нпр. про весь час пановання большевиків на Україні якже мало у нас споминів! В. Андрієвський, Леонтович, Герасимович, Цьокан, Ірчан — і вже все.

Річ ясна, що недостача фондів також уже перепиняє видаванню споминів. Завчасу несписані спомини потому затираються в пам'яті й ніхто їх уже списати докладно не в силі. Тому хто розуміє необчислиму шкоду, яка напевно вийде з сего занедбання, повинен усіми способами старатися запобігти тій шкоді. Майже в кождім американськiм i канадiйськiм мiстi чи околицi знайшлося б бодай двох-трох людей, котрi могли б дати на видання споминiв по 50 до 100 доларiв, висилаючи збiрки на ту цiль нпр. до львiвськoї „Просвiти” (Львiв, Ринок, 10). Тодi кожда околиця мала б вiчну заслугу, що не дала загиритися i пропасти найцiннiйшiй пiдвалинi будуччини цiлого народу: науцi з минувшини. Цiкаво, чи вiдгукнеться якась околиця на сей зазив, чи вiн остане голосом, вопiючим во пустинi*).

Причини упадку української державности пiзнаємо щойно тодi, коли докладно будуть вiясненi всi сили, якi бралися до її будовання чи — руйнування. Тепер ще навіть того не можна розрiзнити, хто будував, а хто руйнував. Та маса партiй, що крутилися коло уряду й вiчно боролися мiж собою й навіть у своїм нутрi, — забирала весь час всiм урядам на цiлком непотрiбнi переговори й засiдання, вiдвертала увагу суспiльностi вiд найконечнiйших робiт. Чи ж супроти того дивно, що одна й одностайна росiйська большевицька партiя взяла Україну в свої руки? Тим лeкше прийшлося їй доконати сього, що вона мала вже вироблений свiтогляд, оповiщений друком i поширений здавна мiж її органiзацiями. Той свiтогляд вiдважно давав вiдповiди на всi питання, не оглядаючись буквально на нiщо.

Щоби зрозумiти всю слабiсть українських партiй (iзза їх невиробленостi), в порiвнаннi з напрямовою вiдвагою провiдникiв росiйського большевизму, досить навести такі слова Ленiна:

„Наука соцiялiзму вирiсла з тих теорiй, котрi розробили освiченi представники **маючих** клас, **iнтелiгенцiя**. Основателi наукового соцiялiзму Маркс i Енгельс належали й самi, по свому соцiальному положенню, до **буржуазної iнтелiгенцiї**. Таксамо i в Росiї теоретична наука соцiал-демократiї повстала **цiлком незалежно вiд стихiйного зро-**

*) В одній з канадiйських редакцiй лежать вiд двох лiт готовi до друку цiкавi спомини санiтарного шефа галицькoї армiї д-ра Бурачинського, як також цiкавi спомини зi страшних таборiв полонених. Можеб так хто купив їх в цiли видання? Можеб органiзацiї нашого священства й учительства оповiстили конкурс на написання споминiв про долю хочби своїх стiчiв в часi революцiї на Українi! Такi „вузшi” спомини могли б мати навіть бiльше значiння, нiж широко розбiвтуванi описи „цiлої” „полiтики”. Прекраснi працi можна б видати розмiрно невеликим коштом, вони й оплатилися б i дали б навіть зиск опiсля, тiльки треба все на початку вложити троха капiталу й органiзацiйного хисту.

стання робітничого руху, повстала як природний і неминучий вислід розвитку думки інтелігенції. Клясова політична свідомість може бути прищеплена робітникови тільки зовні" і т. д.

Я не входжу тут у слухність або неслухність сих поглядів Леніна, а наводжу їх на те, щоби показати цивільну відвагу того провідника російського большевизму. Річ ясна, що такий провідник може від маси домагатися послуху і здобути той послух*). Така теоретично пряма думка дає йому можливість, поставити на чолі своєї заграничної політики нпр. аристократа Чічеріна, бо він його годен оборонити на тім становищі. А недостача **всякої** теорії в українських партіях спричиняла те, що вони колибалися на всі боки, що постійно покликалися на „народ" і його „волю", що підтупцюючи за большевицькими кличами, рівночасно хотіли союзу з антантою, що за кордон боялися висилати високо освічених людей, аби їх не посудив хтось (!), що вони „недемократи" і т. д. без кінця.

Навіть по страшнім нещастю, яке зустріло українську державність, тільки дві українські партії спробували поставити яснійші теорії про причини того нещастя: Хлібороби державники пером Липинського**), та соціал демократи пером Мазепи***) і по часті Старосольського у згаданій вище праці „Теорія нації".

Ті праці повинен знати кождий Українець, що хоче здавати собі справу про українську політичну думку сучасности. З них книжка Старосольського ще найменше може підлягати критиці; нею займуся колись окремо, як стане часу. Що до блискучої праці Липинського, опертої на небувалій у нас історичній освіті та бистроті, то — вона на мою думку може відіграти велику роль тільки тоді, колиб Європа знищила себе до самих основ і почала колись на ново свою відбудову, як се було по знищенню старої її **культури** після великої мандрівки народів. Коли не насту-

*) Якраз навпаки робили українські провідники: вони все непорядно оглядалися на „народ" і від нього очікували — проводу, який самі були обов'язані дати. Се сказав їм виразно той народ при такій нагоді. Один з інтелігентів на з'їзді в Станиславові зreferував трудне положення держави і заявив, що тепер „народ повинен сказати своє слово". На те виступив якийсь розумний селянин і так відповів: „Поле обробляй, податок дай, рекрута до війська дай, хліба війську дай, до школи дітей дай, а як прийде трудна хвиля, то вони кажуть: І пораду нам хлопе дай, що робити в політиці! А на щож ми вас до шкіл посилали?!" — Сі короткі, але правдиві слова селянина характеризують українські політичні партії на цілій Україні краще ніж се моглаби зробити ціла книжка. Подібна сцена відігралася на однім з засідань Національної Ради в Станиславові.

**) Гл. його надзвичайно цікаву і смілу але не всюди ясну теорію, тойже „Хліборобській Україні" є також замітна праця Тимофієва, доброго й помислового фінансиста з Великої України, котрий тепер перебуває в Злучених Державах Північної Америки.

***) І. Мазела: „Большевизм і окупація України".

пить цілковите знищення теперішньої культури, получене з неможливістю її відбудови на проголошених нових засадах, — остане та праця на мою думку тільки спізненою теорією, котра світитиме як взірець праці одної з дуже бистрих голів, яких сучасна Європа не має багато. Думки Липинського як монархіста можуть бути скомбіновані — хоч як се дивно виглядає — з найлівішим соціалістичним большевизмом. Подібне диво прочував уже великий учений Антін Менгер, покійний цісарський радник, що свою дорогу, ціле життя збирану бібліотеку подарував перед смертю робітничій класі. Словом — з дивно глибокої праці Липинського може багато навчитися і розумний монархіст і розумний большевик.

До дуже цінних праці треба зачислити ще книжечку проф. С. Рудницького „До основ українського націоналізму”, 1923, 162 сторін. В тій праці ясно представлені причини того, чому українська інтелігенція не могла виконати свого завдання.

Цінний по своему також твір Мазели. Він цінний своєю працею, своїми цифрами й фактами, своїми витягами з протоколів партій і т. д. Але найбільша його вартість полягає на чімсь зовсім оригінальним: автор доказав у своїм творі якраз те, чого не хотів доказати, а саме він на мою думку доказав, що Україна в сучасній революції мала вже об'єктивні услів'я для витворення самостійної державности на підставі матеріалістичного розуміння історії. Автор опирається м. и. на праці Порша „Робітництво України”, печатаній у 10, 11 і 12 книжці „Укр. Наук. Товариства в Києві”. В тій праці сказано, що в р. 1902 у великих промислових підприємствах Московщини працювало 43% **всього** її промислового робітництва, на Україні 31.8%, в Польщі 29.6%, на Литві 7.1%. Навівши ці цифри, додає від себе: (Україна, до того часу) „мертвий, чисто хліборобський край став перетворюватися в густу сітку промислових центрів. Заводи в Катеринославі, Одесі, Миколаєві й інших містах росли з чисто американською — скорістю... Без сумніву, скількість (промислового робітництва) до вибуху революції зроста ще більше.”

Не підлягає сумніву, що для будови держави в революційнім часі найважніша була кляса промислового робітництва з двох причини: 1) бо її було найлекше з'організувати вже тому, що вона з природи річи знаходиться при купі, 2) бо вона займає культурніші центри (навіть тоді, коли фабрики є й поза містами).

Колиж так, то чому Польща й навіть Литва могли стати самостійними державами, хоч мали менше (Литва далеко менше) робітництва ніж Україна, а наша Україна не могла? Притім рішучо не можна сказати, що про будову поль-

ської держави не дбало її робітництво. Хто знає, як польське робітництво боролось навіть за посідання Львова, кстрій не є в Польщі, той не скаже сього. Значить — тут співрішали також інші чинники. Не можна також звальювати вини на „малу грамотність серед промислових робітників на Україні”, бо дуже більшої грамотности не було й між польськими робітниками, а між литовськими вже певно ні. Не можна жалуватися й на те, що робітництво на Україні було чуже, бо чужого в нім тільки 16% тай з тих чужих около 30% було не-Москалів. Зі **всього** пролетаріату на Україні становлять Українці 73%, значить $\frac{3}{4}$, а з промислового коло 50%. А море сел кругом них, було чисте українське. Коли прийняти, що на Великій Україні було коло 500,000 душ української службової й ліберальних фхів інтелігенції та півінтелігенції. і коли на основі мобілізаційної практики прийняти, що 16% кожного населення здібний до зброї, то з самої інтелігенції й півінтелігенції можна було мати 80-тисячну армію. Ні селянство Польщі, ні селянство Литви не було більш освідомлене від українського селянства. Отож в чім причина того, що якраз Українці не обстояли в часі революції своєї держави?

Річ ясна, що тих причин було більше. Я назвавби такі головні причини: 1) Великий простір України, 2) Недостача помочі від чужих держав (яку мали нпр. Польща і Литва), 3) Непотрібний страх перед антантою, котрий не дупустив до того, щоби в українські армії прийнято визначних німецьких генералів (говорили нпр., що можна було одержати навіть Макензена, але кілька в тім правди, не знаю; на всякий випадок дуже визначні сили було можна напевно одержати, якби не страх, що на те скаже антанта?), 4) Тактичні помилки у змаганнях опанувати Київ, замість Одесу й Миколаїв, через котрі можна було мати доступ до світа, 5) множество партій, з котрих ні одна не мали ні ясної теорії, ні практичної програми, 6) З'уживання сил поодиноких партій не так на організування й освідомлювання народа, як на поборювання себе. Сього не можна вложити **виключно** в вину провідників, бо се **виросло** на тлі невольництва **цілої** нації. Невольники скрізь незгідні й на цілім світі ненавидяться між собою. Про причини сього требаб окремої студії. Тут зазначу тільки погляд, що в основі такої психіки невольничих націй і племен лежить спадок (традиція) взаїмного жалю до себе, що не помогли собі взаїмно в виборенню волі і долі. Провідникам можна тільки те закинути, що теоретично не освідомили собі причин тої взаїмної ненависти, через що **не могли відповідно** протиділати тій взаїмній ненависти. 7) Ділало також дещо з того, що підчеркує Шаповал у своїй статті в календарі радикальної партії „Громада” на 1924 рік (справа опано-

вання культури й техніки чужинцями на нашій землі). Одначе ся причина, на мою думку, не ділала ще так сильно, як думає про се Шаповал. Про сю справу требаб докладнійше написати. 8) Недостача постійного звязку між інтелігенцією й народом. Загал інтелігенції, що виріс за часів абсолютизму, взагалі не вмів працювати публично, а ті, що вже були в підпольних партіях, уміли тільки конспірувати, а де пропаганди й організації на ширшу міру не мали ще практики. Очевидно, були й там одиниці, котрі вміли робити публичну роботу, але вони зникали на тих великих просторах. І навіть вони не мали з чим іти до того народу, бо, як сказано, ні одна партія не мала вироблені ясної теорії, приноровленої до **українського** народу, що уможливляло масові повстання проти власної держави.

В переднім слові до своєї праці пише Мазепа: „В українськім громадянстві поширений погляд, що всі недостачі і неудачі в сучасній боротьбі за українську державність мають причиною виключно помилки окремих політичних груп або навіть окремих осіб. Такий погляд є цілком помилковий. Він оснований на ідеалістичному розумінню подій і фактів”.

На мою думку такий погляд цілком не є „поширений” і тому нема потреби воювати з ним. Навіть від простих солдатів чув я нераз такі слова: „Кажуть, що всім иншим чужі помагають, а нам ні. Коби нам хоч чужі не робили шкоди війною, то ми обійшлисяб і без їх помочі. І коби наші не сварилися”.

Навіть у простім народі було розуміння **ріжних** причин наших невдач. Що найбільше впадала в очі та причина, яку Мазепа називає „поширеним поглядом”, се річ природна. Ту причину можна розмірно скоро й основно усунути. Яким способом? Передовсім треба зробити докладний інвентар того, що ми мали й маємо в сім великім часі, як робить кожний розумний господар у своїм господарстві. Такий інвентар можна зробити не зараз, тільки по цілім ряді підготовчих робіт, до яких в першій мірі належать **спомини**. Всі провідники вичислених вище партій мають обовязок написати свої особисті, правдиві спомини, в котрих повинні освітити правдиво всі ділаючі особи. Щойно тоді покажеться, як багато було пустих імен, як мало хто знав, чого він хоче і чого хоче його партія, як майже усім руководила — утопія.... Було її досить і в **російськім** большевизмі, але се був рух племені, котре 1) передтим уже було державне, 2) мало куди подаватися в разі невдач. Українці мали далеко гірше становище і ще де того всего ні одна з їх політичних організацій не мала властиво ніякої теорії, ні — що ще гірше — навіть відваги поставити **свою** теорію.

Освітім се бодай тепер, бо час на часі не стоїть і знов можуть нас заскочити великі події — навіть без науки з недавньої історії. Нехай кождий з нас і кождий наш стан причиниться бодай матеріяльно до того, щоб була можливість освітити зі всіх боків велику руїну на котрій мусить бути побудована нова господарка. Не забуваймо розумних слів Драгоманова: „Історія тому нікого не вчить, що дуже запізно дають її людям”.

Вінніпег, в осени, 1923 р.

Тогож автора:

ВИЙШЛИ ОКРЕМИМИ КНИЖКАМИ Й БРОШУРАМИ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:

I.

ОРИГІНАЛЬНІ ПРАЦІ:

1. Що то є суспільні класи, боротьба клас, пролетаріят, буржуазія, капіталізм і організація. (4 видання, I-ше вид. 1906).
2. Про Івана Франка. Вид: „Громадського Голосу”.
3. Суд Олекси Довбуша й інші оповідання.
4. Про карпатських опришків. (Розвідка).
5. Про вшехполяків, їх історію, теорію й таємну організацію.
6. Що то є нарід або нація.
7. Як називається наш Рідний Край і нарід.
8. Формальні проблеми української державности (герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги).
9. За що боремося. (Популярний нарис устрою України).
10. Корупція в державнім життю.
11. По перших виборах на підставі загального виборчого права. (Огляд сил галицьких партій).
12. Про політичні партії.
13. Військо й політика.
14. Студентство й політика.
15. З кривавого шляху У. С. С.
16. Слідами Українських Січових Стрільців.
17. Над Волютою Липою. (В таборах У. С. С.),
18. Огні Срібної Землі. (Історичне оповідання з часім національно-релігійної боротьби в Карпатській Україні, на Спижу).
19. Про старі памятки Поділля. До Бакоти. (Вражіння з подорожі до українських Помпеїв).
20. Українська Султанка Роксолія. (Інформаційна розвідка).
21. Князь Ярослав Осмомисл. Українська історична повість з 12. століття в 2 томах. Видання „Просвіти”.
22. Ескізи зі школи життя. Раб, хам, дурень. (Сатири).
23. Про українські повстання. Соколовський і сусідні групи.
24. Розмова в Ільтіз-Кіоску про державні справи. З Великої України Легенди Сходу. (Політична сатира).
25. Рік на Великій Україні. Спомини з революції.
26. Святина Мормонів, опис з подорожі по Качаті.
27. На Спокійнім Океані, вражіння з подорожі.
28. До історії революційного часу на Україні.

II.

ПЕРЕРІБКИ Й ПЕРЕКЛАДИ.

29. Революційний катехізм (Бакуніна).
30. Новомальтузіянська теорія.
31. Готама Будда.
32. Іван Жижка. (Образки з гуситських воєн Ланава—з розвідкою).
33. Казка про державу. (Сатира).

III.

ПРАЦІ ПИСАНІ СПІЛЬНО З ІНШИМИ АВТОРАМИ:

34. Хроніка руху української академічної молоді у Львові. (Писано з Ол. Охримовичем).
35. Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки. (Писано з Ів. Кривецьким). Два видання.

